

Beýik Seljukly: Halyfatyň dargamagy

Category: Kitapcy, Taryhy proza

написано kitapcy | 26 января, 2025

Beýik Seljukly: Halyfatyň dargamagy III bap

HALYFATYŇ DARGAMAGY

Ilkibaşdan bütewi mazmunda we tertipde döredilen Halyfat Çaryýarlar döwründe Mekgeden, Mugawylar döwründe Damaskdan, Abbasylar döwründe bolsa Bagdatdan dolandyrylyardy. Sekizinji asyryň ortalaryndan bäri Bagdat Abbasy halyflarynyň oturýan mekanydy, paýtagt şäheridi. Wagt geçip, ýagdaýyň özgermegi bilen şu Halyfatyň aýry-aýry ýerlerinde, aşaklykdan özbaşdaklyk ugrunda hereketler başlanypdy. Bagdat tarapyndan goýlan arap walileri-häkimleri halyflary önküleri ýaly ykrar edýärdiler, hormatlaýardylar, olara hüşür-zekat berýärdiler, olaryň adyna metjitlerde juma günleri hutba okaýardylar. Ýöne köp meselelerde, meselem, salgyt, daşary ýurtlar bilen

gatnaşyklar, içki dolandyryş meseleleri ýaly ugurlarda öz islegleri boýunça iş alyp barmaga ýykgyn edýärdiler. Ýygnalan salgydyň köp bölegini özleri alyp galýardylar. Barha köp erkinlikleri talap edýärdiler. Puly öz atlaryna çykarýardylar. Bular Halyfatyň içindäki ykdysady tarapdan has gurply sebitlerdi. Baýlyk olary öz gününe goýanokdy.

Şeýle ýagdaýlar halyflara mälîm bolman galjakmydy? Asla ony mälîm etmän saklamak isleýän beri barmydy? Barybir, günleriň birinde özbaşdakçyl häkimler ýarylmalýdylar, ýaryljakdylar. Häzir bolsa, birden ör-gökden geliberilmeligi üçin halyflar ýaňzytma, öwrenişdirmé usullary bilen iş görýärdiler. Elbetde, ilkibada biçak ýokuş gören halyflar hem, herhal, hürrit-goçak bir iş edibermekden saklanýardylar. Asla saklanmaýyn diýeninde näme edibiljek? Ýagdaýlara halyflaryň akyly çatman duranok. Böjeýänleriň özlerine göwni ýetýär, baý, eýýäm, pynhanu-äsgär, özbaşlaryna goşunlary bar. Asla köp babatdan olar halyflaryň özi bilen deňleşip ýörler.

Şeýdip, özbaşdaklyga ýykgyn edýän köpeliberse, Halyfatyň güýjuniň gaçmajak gümany barmy?! Ol gaçyp gidip otyr. Bu ýagdaý ençeme onýylliklara, asyrlara hem çekdi. Elbetde, halyflar görer ýaly çäräni, dogrusy, ellerinden gelýän çäräni görýärdiler, haýbat atyp gorkuzmaga synanyşýardylar, dini ara salýardylar, içaly işledýärdiler, ýalbaryp-ýakaryp görýärdiler, emma olaryň hiç haýsy gerekli netijäni bermeýärdi. Onsoň halyflar üçin ruhy kaýyllyk döwri başlandy. Bu ýagdaýlar bilen öwrenişip ugradylar. Şol bir wagtda hem, mümkün boldugyça, az ýitirmegiň gerekdigine düşünmeli boldular. Has oýlanyşykly çemeleşmegi dogry bildiler. Özüň bilen arany üzül-kesil ýolduryp, has amatsyz ýagdaýa düşüp oturybereniňden, olara özüň ygtyýar beren kişi bolsaň, ibalyrak boljakdy. Bu işi, hamala, özüňden çykan ýaly etmeli. «Ýurt biçak uly, giň, dolandyrmaklyga tagaşyksyz gelýär (bolmanda näme, şeýle dälmidi?), maňa – halyfa orunbasarlar gerek» diýen bol-da, olary şol wezipede özüň oturdan kişi bolaý. Bu il gözüne-de, olar bilen aradaky gatnaşyk üçinem bolman durmajakdy.

Ine, şeýdip talap güýçleniberensoň, halyf, ilki has ilgezik, has häkimhöwes Horasan häkimi Tahyr Zul Ýamuniýne «emir» unwanyny berdi. Ol Merwi paýtagt edindi, ýurduny özbaşdak diýen ýaly dolandyrmaga başlady. Soňrak Saffarlar diýdi, Muzaffarlar diýdi, Samanylar diydi, Buweýhiler diydi, olar hem «emir» unwanlaryny halyflardan aldylar. Muňa hoşal bolan täze hökümdarlar, ozaldan garaşylyşy ýaly, nebisleri artyp, has uly hökümdar, patyşa bolmak arzuwyny amala aşyrmaklygyň ýsgyna düşdüler. Üstesine-de, olar biri-birleriniň topraklaryna göz gyzdyryp başlapdylar. Uruşlara girişyärdiler.

Halyfat gitdigiçe kiçelyärdi, emirlikler güýçlenyärdiler. Soňabaka, Turanda 874-nji ýylда emele gelen Ysmaýyl ibn Ahmedиň Sama- ny döwleti Halyfatyň özünden hem telim esse güýçlendi. Özi hem arap däl-de, ýerli hanedandy. Ol soňra Tahyrylary hem basyp alyp, has-da kuwwatlandy. Turany, Owganystany, Eýranyň hem aglabा ýerlerini eýeledi. Şeýdip, asla dünýäniň iň güýcli döwletleriniň birine öwrüldi duruberdi.

Birnäçe wagtdan soň, ýagny 962-nji ýylда onuň Owganystandaky mülklerinde, ýagny Gaznada täze bir döwlet emele geldi. Ony esaslandyran Samany döwletiniň sypahsalary (goşunbaşasy) Aly Tekindi. Ol Gazna şäherini we sebitlerini öz döwlet mülki yqlan edip, Samanydan aýryldy. Bu bolsa öz güýcli döwrüni arka atyp ýoren Sa- many döwletiniň indi eňnidiniň gidip ugrandygyny alamatlandyrýardy. Aly Tekiniň yzyna eýe duran, türkmeniň kaýy taýpasyndan bolan we bu yerde gulluk edýän gulam Söbüük Tekin wagtynda Gazna döwleti berkäp ugrady. Onuň ogly Mahmyt şowly basybalyjylykly syýa- sat ýöredip, öz topraklaryny giňeltdi. Mahmydyň «soltan» unwanyny dakynmagy Halyfat dünýäsinde görülmek bir waka boldy. «Soltan» – bu eýýäm «emir», ýagny orunbasar däldi. Hiç kime garaşsyz bir hökümdarlygy alamatlandyrýardy. Özünüň araky döreden «emirlik» tertibiniň arkasyndan agalyk-beýikligini neneň-niçik bir saklayán Halyflar üçin bu diňe bir kadadan çykma däldi-de, agyryly bir urgudy. Ýone alaçlary ýokdy. Gaznaly indi Samany bilen deň, hatda onuň duşundan hem geçip barýan örän zor döwletdi. Soňabaka, ol dünýäniň in güýcli döwletine öwrüldi.

Halyflar üçin indi bu zatlara göz ýummakdan başga çäre galmandy. Üstesine-de, gepiň gerdişinde aýtsak, Halyflaryň bu ynjk we başbermez mesele babatda aladasy köpelipdi. Bagdadyň edil alkymynda, Eýranyň günbatarynda, Yragyň gündogarynda dörän fatimi Buweýhi emirligi indi halyf bilen has sypaýyçylyksyz gatnaşyklar alyp barýardy. Hatda ony äsgermeýärdi hem. Indi bu ýagdaýlaryň öňüni alyp bolmajak bir sile öwrülendigine gözü ýeten Halyflar özlerine galan uly bolmadyk Arap Yragy mülklerinde sag-aman saklanyp bilseler kaýyl bolup barýardylar.

Ine, indi Syrderýa oguzlarynyň gürrüňi edilýän zamandaky goňşularynyň Arap halyfaty däl-de, başga-başa döwletler boljakdygy düşnükli bolsa gerek.

Dowamy bar >>

Ýazmyrat MÄMMEDI.

[Surat: Apbasy halyfy Harun er-Reşidiň Fransiýanyň koroly Karlyň ilçilerini kabul edip duran wagty Taryhy proza](#)